

De ‘trouwlustige gastarbeider’ en het Hollandse meisje. De bezorgde ontmoediging van Italiaans- en Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-72

Dienke Hondius*

Inleiding

Wat eens vreemd was, kan in korte tijd veel gewoner worden. Dat wordt bij uitstek duidelijk bij het bestuderen van de ervaringen van Italiaanse en Spaanse migranten in Nederland. De triomftocht van Italiaans ijs, pasta en pizza, de intense vermenging en verplaatsing van spelers en trainers bij het betaalde voetbal, de politieke liberalisering van Zuid-Europa, en de sterke toename van wederzijdse ontmoetingen op de arbeidsmarkt en op vakantie, hebben de bewoners van Italië, Spanje en Nederland veel nabijer gebracht dan in de jaren vijftig en zestig voor mogelijk werd gehouden. In die jaren overheerste bepaald geen luchtige houding ten opzichte van deze nieuwkomers. Spanjaarden en Italianen werden nadrukkelijk als ‘anders’ beschouwd, de overheid bemoeide zich met hun komst naar Nederland, en met wat we nu hun ‘inburgering’ zouden noemen. Toen de eerste ‘gastarbeiders’ en Nederlandse meisjes op elkaar verliefd werden, nam die bemoeienis toe.

In dit artikel gaat het me om de reacties van de Nederlandse overheid op de eerste Italiaans- en Spaans-Nederlandse paren. Deze gemengde stellen waren een object van bezorgdheid. Zij waren ook pioniers in de internationale liefde; geen van hen had een voorbeeld aan familieleden of vrienden. De overheden, concreet: individuele ambtenaren, priesters, maatschappelijk werkers - handelden evenzeer als pioniers in de zich schoksgewijs ontwikkelende naoorlogse internationalisering. Hoe traden die autoriteiten de gemengde paren tegemoet, en hoe reageerden de gemengde paren daarop? Wanneer en waardoor begon en eindigde deze periode van bezorgdheid?

Centraal staan de activiteiten van de Werkgroep Huwelijk en Gezin, een officiële overheidswerkgroep die in de jaren 1962 tot 1969 advies en informatie over voorgenomen huwelijken met 'gastarbeiders' gaf aan Nederlandse meisjes en hun ouders. De geschiedenis van de Werkgroep is een opmerkelijke, omdat er sprake was van vrij directe bemoeienis van de overheid met de partnerkeuze van kleine groepen Nederlanders.

Verder beschrijf ik de ontwikkelingen in Noord-Holland, waar Hoogovens grote aantallen Italiaanse en Spaanse arbeiders in dienst nam vanaf eind jaren vijftig. De Stichting Peregrinus in Beverwijk was daar de eerste aanvankelijk katholieke, later algemene organisatie die zich bezighield met de opvang van deze arbeiders. De directeur van deze stichting was ook lid van de Werkgroep Huwelijk en Gezin. Stichting Peregrinus kreeg veel te maken met gemengde relaties. Hun activiteiten op het gebied van opvang en huisvesting van gastarbeiders kwamen deels voort uit bezorgdheid over relaties met Nederlandse vrouwen en meisjes. Naast archiefmateriaal heb ik voor dit artikel gebruik gemaakt van interviews met Italiaans- en Spaans-Nederlandse paren die elkaar in deze periode in Noord Holland hebben leren kennen.

Vechten om Nederlandse meisjes: het begin van het minderhedenbeleid.

Een gemengd huwelijk is bij uitstek een moment waarbij het particuliere en het publieke domein elkaar raken, waarbij wetten en tradities van twee landen, twee families, twee

generaties, twee kerken en vaak ook twee sociale klassen elkaar tegenkomen. Etnisch en religieus gemengde paren en hun omgeving blijken bereid en in staat te zijn tot verregaande behoedzaamheid, voorzichtigheid en pogingen confrontaties te voorkomen: ter wille van de liefde, de familiebanden en de vriendschappen (Hondius 1998, 1999, 1999a).

Tot de jaren vijftig werden de zeldzame etnisch gemengde paren door de overheid met rust gelaten. Zij vonden als onopgemerkte enkelingen hun weg in de Nederlandse samenleving. Dat wil niet zeggen dat zij geen tegenwerking ondervonden; elk paar dat ik sprak had herinneringen aan nieuwsgierige, deels negatieve reacties. Zij waren echter geen onderwerp van specifieke zorg van de overheid.

Dat lag anders voor de huwelijken met degenen die in de jaren vijftig en zestig nog 'gastarbeiders' werden genoemd. Toen was voor het eerst sprake van opmerkelijke problematisering door de overheid. Verliefdheden, verhoudingen en huwelijken tussen een Nederlandse vrouw en een buitenlandse werknemer werden al spoedig gezien als probleem. Maatschappelijk werkers en ministeries bogen zich over wat 'een nieuw verschijnsel' genoemd werd. De eerste aanleiding waren vechtpartijen tussen Nederlandse en Italiaanse jongens in Oldenzaal in 1961. Er waren natuurlijk wel eerder vechtpartijen geweest, bijvoorbeeld met Canadezen in 1945.¹ En in de jaren vijftig werd flink gevochten tussen Nederlandse en Indische of Molukse jongens, bijvoorbeeld in Den Haag, Scheveningen, Zandvoort en Den Helder; maar dat wekte toen nog geen overheidsbelangstelling op. (Willems en Cottaar 1984, Dubbelman en Tanja 1987)² Begin jaren zestig kwam daar verandering in.

In Twente gingen Italiaanse jongemannen, die onder meer in de textielindustrie werkzaam waren regelmatig uit dansen in katholieke zaaltjes. Hun populariteit bij Nederlandse meisjes werd hen door Nederlandse jongens en door de beheerders van de zaaltjes niet in dank afgenomen, en dat leidde bijvoorbeeld in Oldenzaal tot vechtpartijen (Groenendijk 1990). Als reactie hierop werd op verzoek van de minister van Maatschappelijk Werk en de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid de Interdepartementale Werkgroep Begeleiding Buitenlandse Werknemers opgericht. Deze bestond tot 1964, en werd toen opgevolgd door de Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers.³ De vechtpartijen 'om Nederlandse meisjes' tussen Nederlandse en buitenlandse jongemannen vormden dus de aanleiding voor de eerste besprekingen over een Nederlands minderhedenbeleid.

In datzelfde jaar 1964 werd aan de Commissie voor Contact en Overleg een officiële ambtelijke interdepartementale werkgroep verbonden. Deze Werkgroep 'Huwelijk en Gezin' werd opgericht door de ministeries van CRM, Justitie en Sociale Zaken. Het motief was een combinatie van sentimenten en praktische argumenten: een gevoel van verantwoordelijkheid voor de opvang van en zorg voor de buitenlandse arbeiders en hun Nederlandse vriendinnen en het idee dat dit iets geheel nieuws was, dat om aanpak en beleid vroeg. De Werkgroep werd tevens geïnspireerd door het buitenland, met name Duitsland, waar zich vergelijkbare ontwikkelingen voordeden. Voor de aanpak van deze nieuwe problematiek werden deskundigen uit het veld gezocht.

De Werkgroep Huwelijk en Gezin kwam bijeen in Den Haag en inventariseerde problemen bij gemengde huwelijken aan de hand van concrete gevallen die zij aangereikt kreeg door maatschappelijk werkers uit het hele land. De Werkgroep beschouwde zag vooral het geven van advies en informatie als haar taak en was daarmee een exponent van het vroege

welzijnswerk. Een ambtenaar bij het ministerie van maatschappelijk werk verwoordde de uitgangspunten van het beleid als volgt:

‘Begeleiding spaart leed en kosten. De tijd is voorbij dat wij ten aanzien van de migratie Gods water over Gods akker laten lopen. (...) Daarom hebben overheidsinstellingen en particuliere organisaties de handen ineengeslagen. In Nederland werken bijvoorbeeld het Ministerie van Sociale Zaken en het Ministerie van Maatschappelijk werk nauw samen en deze beide weer met de werkgevers- en werknemersorganisaties en met de particuliere instellingen voor maatschappelijk werk.’⁴

De secretaris formuleerde het in een terugblik zo:

‘De andere ministeries hielden zich bezig met toelating en dergelijke, maar wij bij CRM vonden een stukje welzijn ook heel belangrijk. Je kunt ze wel binnenlaten, maar ze moeten natuurlijk ook opgevangen worden.’⁵

Op lokaal niveau werd samengewerkt met directies van bedrijven waar de buitenlandse arbeiders werkten, in Noord-Holland ook met het bisdom en de lokale parochies. Zo opende bijvoorbeeld in september 1964 de directeur van Hoogovens, ir. W.H. Schoenmaker, samen met de minister van Maatschappelijk Werk mevr. J.F. Schouwenaar-Franssen, de Bisschop van Haarlem, de burgemeesters van Beverwijk en Heemskerk, en de ambassadeurs van Italië en Spanje het nieuwe ontmoetingscentrum voor buitenlandse arbeiders van Hoogovens in Beverwijk, Nuestra Casa Nostra. Het was een plechtig moment, waarbij tot slot de volksliederen van Italië, Spanje en Nederland werden gespeeld.⁶ Steeds was het idee dat het verblijf van de arbeiders tijdelijk zou zijn. Dat maakte de aard van de opvang in zekere zin beperkt, stelde N.F.A. de Graan, hoofd van de ‘Onderafdeling Coördinatieorganen en Migratie’ van het Ministerie van Maatschappelijk werk:

‘De hulpverlening is er tegenwoordig nooit op gericht deze buitenlanders onze Nederlandse gedragsaard op te dringen. Daar het merendeel van deze mensen hier slechts tijdelijk verblijf houdt komt het er op aan hen te helpen hun verblijf hier zo aanvaardbaar mogelijk te maken. Zij moeten toch al veel missen. Het is van belang dat zij met goede herinneringen aan hun verblijf hier naar huis gaan. (...) Dit te bewerkstelligen is een gemeenschappelijke taak van ons Nederlanders.’⁷

Na 1973 kwam er een vrij abrupt einde aan de werving van buitenlandse arbeiders. Bij Hoogovens werd in 1975, 1976 en 1977 drie of vier keer per jaar werktijdverkorting aangevraagd. Veel Italianen keerden terug naar Italië, en de woonoorden werden gesloten. Aan de georganiseerde opvang van indertijd geworven migranten kwam hiermee een einde. (Van Elteren, 1986) De Werkgroep Huwelijk en Gezin was al vanaf 1969 niet meer echt actief, maar leidde nog jarenlang een slapend bestaan. Er is dan geen correspondentie meer met ouders of gemengde paren, en ook geen individuele hulpverlening. De Vereniging Nederlandse Gemeenten trekt zich er in 1971 uit terug, ‘nu de Commissie de laatste jaren geen activiteit heeft ontwikkeld’. De formele opheffing van de gehele Contactcommissie zou nog duren tot 1979.⁸

De problematiek van gemengde huwelijken

De activiteiten van de Werkgroep waren gesplitst in een sectie individuele adviezen en een sectie voorlichting. De Werkgroep Huwelijk en Gezin formuleerde in 1965 wat zij zag als de problematiek van de gemengde huwelijken, en daarmee als haar taak. Genoemd werden:

- problemen rondom de huwelijksbevoegdheid zelf (Kan deze man wel trouwen? Is hij al niet in eigen land getrouwd?);
- veel aspecten van mogelijke echtscheidingen (Zal hij zijn vrouw niet in de steek laten? Is er sprake van: verlaten, bigamie, echtscheiding, scheiding van tafel en bed, gezag over minderjarige kinderen na echtscheiding, idem na scheiding van tafel en bed, onderhoudsplicht t.a.v. van vrouw en/of minderjarige kinderen, a.s. ongehuwde moeders, vaderschap, erkenning van buitenechtelijk geboren kinderen?), en tenslotte
- ‘godsdienstige aspecten’ (als laatste, en zonder enige uitwerking of voorbeeld).⁹

Concrete resultaten enkele jaren na de start van de Werkgroep waren brochures over landen als Spanje en Turkije, die potentiële huwelijkskandidaten moesten informeren over onder andere land en volk en de juridische situatie bij een huwelijk met een inwoner uit die landen. De toon van de publicaties is serieus en bezorgd, de commissie was zich bewust van een opdracht:

‘Het gaat erom te voorkomen dat iemand uit onkunde ongelukkig wordt, en hier ligt de taak van de voorlichter.’¹⁰

De inspiratie en aanleiding voor het maken van de brochure over Turkije was een Duitse brochure voor Turkse arbeiders, die negatief was ten opzichte van iedere verhouding met Duitse vrouwen. Ook was de brochure een antwoord op verzoeken van artsen aan Nederlandse bedrijven om de arbeiders seksuele voorlichting te geven. Jan Beerenhout, in die tijd werkzaam bij de Nederlandsch-Turksche Vereeniging in Den Haag, maakte een concepttekst met de titel ‘Man en vrouw in Nederland’. Daarin roept hij de Turkse jongens toe:

‘Loop nooit te hard van stapel! Dat is voor U met Uw onstuimige en levenslustige aard tegenover vaak charmante Nederlandse vrouwen niet eenvoudig. Maar deze raad is niet overbodig! Overtuig eerst U zelf dat Uw gevoelens niet alleen voor en dag of een avond geldig zijn. Overtuig U dat ook de vrouw niet alleen op een pleziertje uit is. Bedenk dat U als man en als Turk bij ondoordacht handelen niet alleen U zelf maar ook de naam van Uw land schaadt. (...) Kortom: Gebruik Uw gezonde verstand en bedenk dat U met Uw werk in Nederland, werkt voor een gezin met kinderen dat U straks in Uw eigen, mooie maar verre land als echte man en vader zal terugverwachten.’¹¹

De auteur wees tevens op risico’s als de aansprakelijkheid bij echtscheiding, het onderhoud van onwettige kinderen, de uitsluiting of verwijdering uit de groep waarin de arbeider werkte, gevangenisstraf bij omgang met meisjes jonger dan 16 jaar en tenslotte geslachtsziekte.

De Werkgroep bewoog zich ook in de publieke opinie. Zij nam initiatieven om in belangrijke media artikelen te doen verschijnen. Voorbeelden zijn een serie reportages uit *Libelle* in 1965, en een VARA-documentaire ‘Trouwen met een Turk: Thuis zijn in Turkije?’ uit 1968. Beide waren het resultaat van samenwerking en initiatief van de werkgroep Huwelijk en Gezin. *Libelle* maakte reportages in Italië, Spanje, Griekenland en Turkije. De titels waren bezorgd: ‘Een nieuw probleem: de buitenlandse arbeiders zijn trouwlustig. Onze dochter trouwt een buitenlandse arbeider’.¹²

Naast deze ‘algemene’ brochures en publiciteit behandelde de werkgroep brieven uit het land. In het archief van de Werkgroep Huwelijk en Gezin zijn 109 brieven-dossiers van een totaal van ongeveer 180 aanvragen om advies of informatie tussen 1964 en 1969 bewaard gebleven.¹³ Vaak kwam het advies van de werkgroep aan Nederlandse ouders wier dochter met een buitenlandse man omging er op neer, dat geprobeerd moest worden de beslissing om te trouwen uit te stellen. Denk er nog eens goed over na, ga eens kijken in Spanje of in Turkije, lees er eens iets over: dat was de kern van veel brieven. Regelmatig hadden de welgemeende adviezen het karakter van ontmoediging. Een medewerkster van ISS herinnerde zich gesprekken met ouders en dochters over een verkering met een buitenlandse man:

‘De meeste meisjes waren niet zo bar geïnteresseerd. Die gingen omdat hun moeder dat graag wou of omdat de maatschappelijk werkster het gezegd had, maar niet omdat ze zelf gemotiveerd waren. Ze waren in wezen weinig gemotiveerd, want ze hadden zich nu eenmaal in hun hoofd gezet dat ze met wie dan ook wilden trouwen. Nou ja, dan laat je dat door niemand uit je hoofd praten. Dat zou ik ook niet doen. (herstelt) Of, uit je hoofd praten, dat was ook allerminst de bedoeling. Je probeerde ze op iets van de verschillen te attenderen.’

Het lag voor de hand dat de medewerksters van ISS niet vaak met 'gewone gelukkige' gemengde paren te maken kregen. Zij zagen een deel van de stellen die in de problemen kwamen, of waarvan de Nederlandse ouders erg bezorgd waren.

De Peregrinus Stichting in Beverwijk bemiddelde menigmaal tussen ouders en kinderen. Steeds was de angst groot, dat een Nederlands meisje naar het buitenland zou verdwijnen. Een Amsterdamse moeder in 1959, wier dochter een in Duitsland wonende Italiaanse jongen heeft leren kennen, tot grote woede van haar man, verzoekt om bemiddeling nadat haar man hun dochter de deur heeft gewezen:

‘Mijn man die blijf niet bij 't normalen als die maar wat hoort, en mijn man moet aan 't verstand gebracht worde dat het normale gebeurtenissen zijn. Ik heb geen rust als A. (de Italiaanse jongen, DH) over is en I. en A. (het stel, DH) moeten mijn huis voorbij lopen en dan weer dag en nacht langs de straat lopen. Meneer van de Velde dat U mijn man die rust en kracht bij mogen brengen..’¹⁴

De secretaris van de Werkgroep merkte op dat de sociale afkomst van de Nederlandse ouders ook invloed kon hebben op de mate waarin zij een niet-Nederlandse schoonzoon accepteerden.

‘Deze meisjes kwamen uit een .. hoe zal ik het zeggen .. minder geschoold milieu. Daar vonden veel buitenlandse werknemers warmte en hartelijkheid. Terwijl de mensen die meer geschoold waren, ze eerder als tweederangsburgers behandelden.’¹⁵

De beperkte blik op nadrukkelijke 'probleemgevallen' die de medewerkers van de werkgroep Huwelijk en Gezin begrijpelijkerwijs hadden, weerhield hen er niet van om ook algemenere uitspraken te doen:

‘Maar in het dagelijks leven komen dan de problemen. En dan vindt zo'n man het natuurlijk normaal dat hij samen met z'n vrienden uitgaat en dat zijn vrouw thuisblijft. (..) Het is een soort cultuurschok die voor beide partijen vaak teleurstellend is. En die heel weinig eigenlijk tot een bevredigende en harmonische ontwikkeling komt.’¹⁶

Dat dergelijke situaties zich voordeden, blijkt uit enkele brieven. Een verdrietige Italiaanse jongen schreef via Ad van der Velden van de Peregrinus Stichting in de periode 1964-1965 negen brieven aan een Nederlands meisje, dat de verkering met hem had uitgemaakt, nadat ze een tijdje samen in Italië hadden gewoond. Ze was er erg ongelukkig, en haar vader was haar komen ophalen, waarna ze hem schreef:

‘C., Ik voel niks meer voor jou. Vergeet me maar. (..) En dan mijn altijd alleen thuis laten of naar je zuster sturen en jij gaat dan met vrienden of met andere vrouwen. Dan altijd die grote mond van je. Wat denk je dat ik een hond ben. (..) Nee, C., zo is het niks. En dan zal ik je vertellen, ik heb een brief aan mijn vader geschreven toen jij weer aan 't kaarten was, en heb gevraagd of mijn vader mijn kwam halen, en die is direkt gekomen. Kijk dat is pas liefde. (..) Ik wil dat je me niet meer schrijft want 't is afgelopen.’

De Italiaanse jongen had spijt het dat het allemaal zo was gelopen, schreef hij:

‘Deze is zwaar voor mij. Dank U van alles beste mensen. Ik bewaaren van jou een goei souvenir voor altijd. Buona fortuna cara ragazza... Alles mijn schuld, perdonami. God moet geef aan jou 100 jaar leefen maar ik moet gaan snel dood. Waarom, voel veel van jou.’¹⁷

Objectiviteit en ontmoediging

Terwijl de werkgroepleden treurige gevallen te horen kregen, moest binnen het kader van de Werkgroep steeds gestreefd worden naar objectieve voorlichting. Dat viel niet altijd mee.

‘Het is natuurlijk niet de bedoeling dat je zegt: 'daar moet je niet aan beginnen', of 'zo'n man deugt niet', of iets in die geest. Zo werkt dat niet. (..) Wij hebben altijd geprobeerd iedereen zoveel mogelijk in zijn eigen waardigheid te laten. En dat je geen waardeoordeel uitspreekt over dit is beter of dat is minder.’¹⁸

Uit de archiefstukken en de interviews blijkt dat de leden van de Werkgroep elkaar afremden in het te openlijk tonen van hun bezorgdheid over de gemengde verliefdheden. Informatie

geven was het devies. Hoe objectief de bedoelingen van de Werkgroep ook waren, de toon van de adviezen was toch over het algemeen ontmoedigend en waarschuwend ten opzichte van de trouwplannen. Meestal waren de adviezen gericht op het in bescherming nemen van de Nederlandse vrouw. Zij was degene die wellicht 'door onkunde ongelukkig' zou worden en ernstig toegesproken werd.¹⁹ Er klinkt dan ook nogal wat bevoogding door ten opzichte van de Nederlandse vrouw, die stevast werd aangeduid als 'het meisje'. De buitenlandse jongemannen werden, zoals in de hiervoor genoemde Turkse brochure over 'Man en vrouw in Nederland', aangesproken op hun begrijpelijke maar af te remmen mannelijke neigingen; op hun gevoelens van trots en eer waar het een (toekomstig) eigen gezin betrof, alsmede op hun nationale eer als Turken. We weten niet of er veel jongens en meisjes zijn die zich de vermaningen aantrokken.

Er gaapte in de jaren zestig een duidelijke kloof tussen de belevingswereld van de hulpverleners en degenen die zij wilden helpen. Uit niets blijkt dat de betreffende maatschappelijk werk(st)ers, adviseurs en bestuursleden zich konden inleven in de situatie dat zij zelf een dergelijk gemengd huwelijk zouden kunnen hebben. Dan wordt bevoogding meer het meewarig neerkijken op de gemengde paren, zoals hier in een verslag van groeps werkers van de Limburgse Immigratie Stichting uit november 1967:

'Het huwelijk met een Marokkaan werd een 'monsterverbond' genoemd. Men acht in negen van de tien gevallen geen enkele redelijke basis aanwezig voor een huwelijk tussen een Marokkaan en een Nederlandse.'²⁰

In het archiefmateriaal is geen nadrukkelijk verschil te vinden in hoe de werkgroep adviseert of schrijft over Italiaanse en Spaanse partners enerzijds, en over Turkse of Marokkaanse partners anderzijds, afgezien van de specifieke brochure voor Turkse jongens en mannen. Anders dan in de jaren negentig bestond er in de jaren zestig over 'de islam' nog geen specifieke bezorgdheid, althans niet bij de Werkgroep Huwelijk en Gezin. Wel werd af en toe de mogelijkheid van een probleem genoemd als bijvoorbeeld een Nederlands protestants meisje met een Italiaanse katholieke jongen wil trouwen, maar niet katholiek wil worden; kerkelijk gemengde huwelijken waren in deze jaren nog minstens even problematisch als etnisch gemengde, al waren ook op dat gebied al grote veranderingen gaande.

Bij enkele plaatselijke initiatieven werd wel specifiek gewaarschuwd tegen het huwelijk met een islamiet. Het Amsterdamse Bevolkingsregister verstrekke in 1965 aan Nederlandse vrouwen die zich daar meldden om te trouwen, ongevraagd een tekst, ondertekend met 'Burgerlijke Stand Amsterdam'.²¹ *'Aan de bruid, die in het huwelijk gaat treden met een Mohammedaan'*, stond er boven. De tekst vermeldde op waarschuwende toon dat 'in staten met gehele of gedeeltelijke Mohammedaanse bevolking, de koran een stempel op het gehele huwelijks- en familierecht drukt'. Verder werd uitgelegd:

'De man is het absolute hoofd van het gezin; hij beslist in alle zaken. Gelijkgerechtigdheid tussen man en vrouw is onbekend. (...) Mohammedaanse mannen mogen vier wettige vrouwen bezitten. De man heeft het eenzijdige recht op verstoting der vrouw. (...) Een Mohammedaan kan zijn vrouw elk contact met de buitenwereld verbieden. (...) Over de kinderen beslist de man met uitsluiting van ieder ander. De vrouw heeft slechts gedurende het eerste levensjaar van het kind een beperkt verzorgingsrecht.'

De tekst gaf het advies bij een notaris een huwelijksverdrag op te stellen. Het is niet bekend of aanstaande paren zich door dit advies lieten beïnvloeden. Een Nederlandse vrouw herinnert zich nog goed haar verontwaardiging nadat zij het papier kreeg uitgereikt toen ze zich in 1966, na vijf jaar verkering, meldde om in ondertrouw te gaan met haar uit Turkije afkomstige man.

‘Eén ding, dat komt nu ook naar boven: toen we in ondertrouw gingen, dat weet ik nog goed, toen kreeg ik een papier, waarop stond, eh: oh ja, of ik wel wist wat ik deed, om met een, met een buitenlander te trouwen. En of ik het islamitische geloof wel kende, en dat er, eh.. Wat er precies in stond weet ik niet meer. (..) En toen heb ik, dat weet ik nog heel goed, toen heb ik tegen die ambtenaar gezegd, als je een speech gaat houden of wat dan ook: ik wil níet dat je het daar over hebt! Dat heeft ie ook niet gedaan. (..) Heel raar. Ik denk, wat krijgen we nou toch?’²²

De boodschap van de hulpverleners, deskundigen, ambtenaren en de media in de jaren zestig over een huwelijk met een gastarbeider was heel duidelijk: daar kan je maar beter niet aan beginnen! De felheid waarmee de auteurs en programmamakers zich afzetten tegen de 'achterlijkheid' en armoedigheid van de levensomstandigheden in Zuid-Europa, en tegen de mogelijke invloed van buitenlandse ouders en schoonouders op het dagelijks leven van een gemengd paar, is opmerkelijk. De ondertoon was, dat Nederland moderner was, anders, en dat niemand toch meer terug wilde naar de tijden waarin dergelijke levensomstandigheden en familieverhoudingen ook in Nederland vanzelfsprekend waren. Waar de doorgaans vrij conservatieve, voorzichtige damesbladen zoals Libelle over de Hollandse familieverhoudingen terughoudendheid betrachtten, lieten de auteurs die teugels varen in de vergelijking met andere landen. De confrontatie met het andere, niet-Nederlandse, leidde tot een plaatsbepaling over hoe ‘wij het hier en nu in Nederland doen en willen’. Daarin kwam ook een verlangen naar verandering, en naar verdergaande emancipatie tot uiting. Juist in deze jaren voltrok zich een aantal grote veranderingen. Het kerkelijk gemengde huwelijk werd in 1971 voor alle grote kerkgenootschappen aanvaard en erkend. Vrije partnerkeuze werd vanaf dat moment spoedig door de grote meerderheid van de bevolking als recht van het individuele meisje of de jongen gezien, waar de overheid, de kerk of de ouders zich niet meer zoveel mee mochten bemoeien.

De Peregrinus Stichting en gemengde paren in Noord-Holland.

*"Verdorie, een buitenlander!" Ja, daar hadden mijn ouders best wat moeite mee..*²³

In 1968 bleek bij een steekproef ongeveer 60% van de Italiaanse en Spaanse mannen inmiddels getrouwd te zijn, waarvan de Italianen voor de helft met Nederlandse vrouwen (Tinnemans, 1994). Van alle Zuid-Europese migranten trouwden Italiaanse mannen het vaakst met een Nederlandse vrouw (Lindo & Pennings, 1988). In 1991 was bijna 80% van de gehuwde Italianen in Nederland gehuwd met een Nederlander: 86 procent van de Italiaanse mannen, en 39 procent van de Italiaanse vrouwen (Tinnemans, 1991, p. 15).

In februari 1956 kwamen de eerste Italianen naar Beverwijk. Zij waren geworven door Hoogovens, en werden gehuisvest in pensions en bij particulieren in kosthuizen.

De eerste organisatie die zich inzette voor de begeleiding van de arbeidsmigranten was de Peregrinus Stichting in Beverwijk, opgericht in 1957. Het initiatief werd genomen door katholieke maatschappelijk werkers, verbonden aan het Bedrijfsapostolaat en het bisdom Haarlem. Aanvankelijk was de Stichting onderworpen aan de bepalingen van het algemeen en diocesaan kerkelijk recht.²⁴ Vanaf 1965 werd het bestuur uitgebreid en was de Peregrinus Stichting niet langer uitsluitend katholiek. Hoogovens gaf subsidie. Tot de activiteiten behoorde onder andere het houden van een open huis voor de gastarbeiders in het eigen pand in Beverwijk, aanvankelijk 'Casa Nostra' en later, bij de komst van grote groepen Spanjaarden, 'Nuestra Casa Nostra' genoemd. Hier kon men eind jaren vijftig al terecht voor toen nog zeer exotische en onbekende consumpties als espresso, cappuccino, harde broodjes salami en tapas. Voor de zielszorg waren er vanaf 1960 bij het aangrenzende bedrijfsapostolaat een Italiaanse en een Spaanssprekende priester in dienst. Deze priesters hebben veel gemengde huwelijken met Nederlandse vrouwen ingezegend, en ook vaak bemiddeld bij conflicten tussen de buitenlandse werknemers en hun Nederlandse aanstaande schoonfamilie.

De meest urgente kwestie in de jaren vijftig en zestig was de woningnood. Waar gingen de gemengde stellen wonen? Vele van hen woonden in bij de Nederlandse familie, en dat leverde spanningen op. Hoogovens had zich volgens de wervingsovereenkomst verplicht tot het aanbieden van woonruimte, maar het ging alleen om tijdelijke huisvesting. Buitenlanders konden volgens die redenering geen aanspraak maken op reguliere huisvesting, zoals die voor Nederlandse arbeiders gold. Dit beleid kwam spoedig onder druk te staan. Een Italiaanse arbeider verzocht tevergeefs om een woning van Hoogovens toen hij in 1957 als één van de eersten met een Nederlandse vrouw was getrouwd. Zijn baas bij Hoogovens vond het wel goed dat hij met haar trouwde:

'Dat was goed, want dat was zogenaamd integratie. Dat werd ook goedgekeurd. Maar ik wilde een huis hebben! En Hoogovens zegt tegen mij, het ministerie staat niet toe dat wij een huis aan buitenlanders verhuren. Toen heb ik gezegd: als jullie geen huis hebben, dan ben ik weg! Nou, toen zei die man (van Hoogovens, dh) tegen me, dan gá je weg. (...) Toen hebben we alle paperassen op een schip geladen, en zijn we naar Italië gegaan. (...) Maar Hoogovens, die vonden mij een goeie kracht, en die wilden mij niet kwijt, zo denk ik. En toen, na drie weken hebben ze een brief geschreven, in het Nederlands en het Italiaans, en dat stond er in: als je terug wilt komen, dan kun je een huis krijgen. Toen heb ik een huis van Hoogovens gekregen.'²⁵

Van de in totaal 316 bij Hoogovens werkzame Italianen waren er in 1960 11 gehuwd met een Nederlandse vrouw.²⁶ Daarnaast waren er allerlei affaires. De maatschappelijk werkers, actieve katholieken, vonden de situatie in de pensions al spoedig ongewenst.²⁷ Zij noemen in hun rapporten en aanbevelingen vooral de verveling en de eenzaamheid van de Italianen en Spanjaarden (Van der Velden, 1957).

Onrust in de kosthuizen: de kat op het spek.

"Het gezin in Nederland gaat door deze omgang met de Italiaan (al of niet kostganger) ten onder."²⁸

Niet alleen de verveling van de Italianen, maar ook een heel andere reden motiveerde het pleidooi tegen de pensions: de geconstateerde buitenechtelijke verhoudingen van pensionhoudsters of de dochters daarvan met pensiongasten. In de pensions was sprake van het bekende ‘de kat op het spek binden’, meenden de priesters. En daar moest een einde aan komen. Hoe langer de mannen van huis waren, hoe moeilijker zij het volhielden, constateerden de hulpverleners al in 1957:

‘Bij alle gewone aantrekkingskracht van het vrouwelijk schoon en het vrouwelijke op zich, komt nog de warmbloedigheid van de Italiaan, zijn impulsief meegesleept worden. Als anderzijds nog de ontombare verliefdheid van de Hollandse, die getroffen is door de charme en *grazie*, waarmee de Italiaan zich beweegt, in het spel komt, waartegen de Hollandse boerenzoon of fabrieksarbeider het moeten afleggen, is het met Italiaan en Hollandse afgedaan. Wat de kosthuisplaatsing betreft: als men de kat bij het spek zet, kan men het de kat niet verwijten, als hij bij alle regels zijn lust tot proeven niet weerstaan kan. Er zijn reeds verscheidene echtscheidingsprocedures van Nederlandse vrouwen met de man als eiser opgang. Andere zijn, hoewel de grond er is, niet zo ver.’ (Van der Velden, 1957, p. 17).

Een Italiaanse man herinnerde zich hoe anders voor hem indertijd de omgang tussen man en vrouw in Nederland was, vergeleken met de situatie in Zuid-Italië waar hij was opgegroeid en hoe verwonderd hij daarover was. Vooral het initiatief en de voortvarendheid van de Hollandse vrouwen was voor hem een grote verandering. In zijn eerste kosthuis ontstond al snel een soort spanning.

‘Om een lang verhaal kort te maken: toen zijn we op een bepaald moment, eh, gaan spelen. De kostvrouw en ik. Gaan spelen, dat zij is sterker dan ik. Zij beweerde dat ze sterker was dan ik. En toen moesten wij vechten. Nou, ik vond het raar. Want voor ons is het, wij waren nooit aan een vrouw aangekomen. Dus laat staan een vechtpartij...’²⁹

Met deze vrouw kreeg hij niet veel later een verhouding die tot veel complicaties leidde, waaronder verhuizingen naar andere kosthuizen, echtscheiding van deze vrouw, en uiteindelijk zijn 'vlucht' naar een andere stad, om haar te ontlopen.³⁰ Een andere Italiaanse man woonde eind jaren vijftig in Haarlem op kamers met drie andere Italiaanse jongens, met veel plezier:

‘Nou, vergeleken met Italië was het voor ons hier vrij gezellig, leuk, jonge jongens nog, hele knappe leuke meisjes natuurlijk, leuk: voor ons was net als een paradijs! Ja! Eerlijk. Daar, bij ons, was dat niet.’³¹

Daar dacht niet iedereen zo over. In 1957 schreven een priester van het bedrijfsapostolaat en een assistent maatschappelijk werker bij de Peregrinus Stichting een openhartig verslag van de stand van zaken, uitmondend in een fel pleidooi voor gemeenschappelijke huisvesting van de gastarbeiders. De situatie in de kosthuizen kon zo niet langer doorgaan, meenden de schrijvers. De Peregrinus Stichting deed niet langer mee aan de bemiddeling van gastgezinnen en kosthuizen,

‘Om verschillende redenen, waarvan de belangrijkste is dat het ons, in de momentele situatie die hier in de IJmond gegroeid is, op zijn zachts gezegd gevaarlijk toelijkt om goede gezinnen te wagen aan de praktijken die vele Italianen er op nahouden.’³²

Met ‘praktijken’ werden seksuele verhoudingen bedoeld, blijkt uit het memorandum:

‘Bij de gehuwden speelt het gewend zijn aan de huwelijksgemeenschap een grote rol. Het zonder vrouw in Nederland zijn heeft grote gevolgen en is langzamerhand uitgegroeid tot een noodsituatie die om een oplossing schreeuwt!’³³

De schrijvers van het memorandum weten situaties als deze, die kennelijk in veel andere kosthuizen en pensions ook voorkwamen, aan het ‘Italiaanse temperament’:

‘In de verhouding van de (..) Italiaan t.a.v. hun kostvrouwen en andere vrouwen ligt het gehele Italiaanse temperament opgesloten. (..) Hij is een meester op het gebied van de hoffelijke benadering van de vrouw. Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat vele Nederlandse vrouwen die een dergelijke houding niet (of niet meer) gewend zijn, deze wijze van benaderen niet aankunnen en op seksuele wijze dit optreden beantwoorden. Het aantal gezinnen dat op deze wijze ten gronde wordt gericht zijn er dan ook niet een of twee.’³⁴

De geïnterviewde paren herinnerden zich de gezelligheid in de pensions, hoewel ze voor het Nederlandse eten meestal weinig goede woorden over hadden. Het was allemaal nieuw voor iedereen. Veel Nederlanders waren wel nieuwsgierig naar hun nieuwe burens of collega's. Met handen en voeten probeerden de nieuwe arbeiders en hun hospita's met elkaar te praten. Van het een kwam het ander, zoals een Italiaanse man vertelde over een van de pensions waar hij woonde. De pensionhoudster, een Nederlandse vrouw, werd verliefd op zijn collega, een Italiaanse kostganger. Maar zij was getrouwd, en haar man ontdekte het.³⁵ De politie kwam er bij, het was een bloedige toestand. De Italianen moesten verhuizen. Deze confrontaties bleven niet onopgemerkt, en de nieuwe maatschappelijk werkers maakten er al spoedig rapporten over.

‘De tragedie van de buitenlandse werknemer’: ambivalentie in de beeldvorming.

De Zuid-Europeanen wekten bij de Nederlanders verwondering en fascinatie. Hun uiterlijk en hun doen en laten werd als heel anders dan gebruikelijk beschouwd. Zo schreef een van de eerste Nederlandse maatschappelijk werkers van het Casa Italiana in zijn verslag in 1961:

‘Wat ons bij ieder contact met Italianen telkens weer opvalt is zijn levendigheid. (..) Dikwijls krijgt men de indruk, dat twee Italianen hevige ruzie hebben, terwijl ze in feite gewoon met elkaar praten. (..) Hij leeft bij het ogenblik en (..) kan zich door zijn natuurlijke soepelheid veel vlugger aanpassen aan de omstandigheden. Hierdoor wordt hij de levenskunstenaar, die van elk ogenblik en van iedere omstandigheid kan genieten.’³⁶

Opmerkelijk is vooral de ambivalentie in de beeldvorming. Aan de ene kant werd de Italiaan gezien als aantrekkelijk, vrolijk, vriendelijk, charmant; aan de andere kant als treurig, eenzaam, arm, maar ook onbetrouwbaar, gevaarlijk. De Italiaan is anders, schreven medewerkers van de Staatsmijnen in Limburg, die al langer met Italiaanse gastarbeiders werkten, waarschuwend:

‘Klimaat, eten, sfeer, alles beleven zij anders dan wij. Er zijn streken in Zuid-Italië waar het uitnodigen in je huis van een ongehuwde Italiaan inhoudt, dat hij een acceptabele levenspartner voor de huwbare dochter des huizes is.’³⁷

In de mijnstreek was de angst voor gemengde verhoudingen zo groot, dat volgens Tinnemans (1991:11) ‘pastoors vanaf de preekstoel adviseerden in de mijnwerkersdorpen jonge dochters uit de buurt van de Italiaanse gezellenhuizen te houden’. De katholiciteit was weliswaar een gemeenschappelijk aspect voor deze maatschappelijk werkers, maar ook hierin zagen zij wel verschillen bij de Italianen, die zij vreemd en verwarrend vonden:

‘De katholiciteit van deze mensen is verschillend van de onze. Formeel ligt het bij hen niet zo zwaar. Ze zijn in bepaalde opzichten wat onnozel, ja zelfs onschuldig. Ze hebben een voorkeur voor grote, dikke kaarsen. Ze steken die b.v. op bij de geboorte van een kind, maar ook bij daden, die bepaald niet door de christelijke beugel kunnen.’ (Fritschek, 1960, pp. 4-5)

In de loop van de jaren zestig ontstond ook een ander beeld van de buitenlandse arbeider: dat van de uitgebuite, onderdrukte, machteloze vreemdeling die het vuile werk opknapt en ondanks zijn harde werk vaak met de nek aangekeken wordt. Van het beeld van de vrolijke, avontuurlijke, goedverzorgde gelukszoeker bleef weinig over; dat werd verdrongen door het beeld van het slachtoffer, de zielige buitenlander. Soms werd dat beeld bewust opgeroepen om medelijden en medeleven van de Nederlanders te stimuleren. Wat de ene Nederlander nieuwsgierig maakte en aantrekkelijk vond, vond de andere zorgwekkend en schrijnend. Deze dubbele, tegenstrijdige beeldvorming roept de vraag op, in hoeverre er sprake was van door de betreffende groep zelf verwoorde en ervaren problemen, misstanden en ellende, en in hoeverre het de interpretatie van goedbedoelende hulpverleners was. Onder de kenmerkende titel *De tragiek van de buitenlandse werknemers* schreef pater Nijenhuis uit Dordrecht over de Italianen in zijn stad (ongeveer 100 in 1962) met grote nuchterheid dat de Italianen voor ‘het overgrootste deel beslist geen avonturiers’ waren; die negatieve verhalen zag hij als een ‘misverstand’. Wat betreft verhoudingen met Nederlandse meisjes, meende hij dat de meisjes zichzelf moeilijkheden op de hals haalden.

‘De Italianen blijken erg in trek te zijn bij de Nederlandse meisjes (het is dus in eerste instantie niet andersom!), de Nederlandse jongens (en ‘mannen’) worden jaloers. (...) (Zij) hebben overigens ook weinig gelegenheid tot ontspanning, behalve het dure bezoek aan cafees en de (in velerlei zin) gevaarlijke omgang met meisjes die als een niet nader aan te duiden soort vliegen op hen afkomen.’³⁸

Deze interpretatie sluit aan bij mijn gesprekken met Italiaans- en Spaans-Nederlandse paren, die ook de nadruk legden op de positieve interesse van Nederlandse meisjes voor Italiaanse,

en bijvoorbeeld ook voor Indische jongens; hier was onmiskenbaar sprake van 'erotische meerwaarde' (Prins, 2000).

Tot slot

Het archief van de Werkgroep Huwelijk en Gezin verdient uitgebreider onderzoek. De bemoeienissen van de Werkgroep roepen ook de vraag op, of er over andere dan de Italiaans en Spaans-Nederlandse paren een vergelijkbare problematisering heeft plaatsgevonden. Was er over huwelijken of verhoudingen tussen Nederlanders en Surinamers of Antillianen geen bezorgdheid? In de beleidsstukken van het ministerie van CRM uit de jaren vijftig en zestig, onderzocht door John Schuster (1999), komt die bezorgdheid wel degelijk naar voren. Er is echter kennelijk geen vergelijkbare commissie of andere officiële bemoeienis uit voortgekomen. Ook dit is een aspect dat nader onderzoek verdient.

Uit het archiefonderzoek en de interviews met gemengde paren blijkt dat in de jaren vijftig en zestig Italianen en Spanjaarden als beslist 'anders' dan Nederlanders werden beschouwd (Hondius, 1999). Zij kregen met tegenwerking te maken van hun families. Die tegenwerking werd ingegeven door de afkeer van een 'buitenlandse' schoonzoon of -dochter, en vaak ook door de angst voor de mogelijke emigratie van hun dochter of zoon. In vergelijking met andere gemengde paren die ik interviewde, viel bij deze groep op dat de tegenwerking meestal van korte duur was, en dat de paren zelf vaker dan anderen een confrontatie met hun (schoon) ouders aandurfd. In de meeste gevallen was na een periode van 'kennismaking' en 'wennen' het ijs gebroken, en werd het huwelijk of de verhouding geaccepteerd. De perceptie van verschil was destijds echter aanzienlijk. Dat maakt ook de uit mijn onderzoek gebleken grote stabiliteit van de Italiaans-Nederlandse huwelijken van werknemers bij Hoogovens - duurzamer dan Nederlands-Nederlandse huwelijken - een interessant gegeven (Hondius, 1999, pp. 89-91).³⁹

Het etnisch gemengde huwelijk is door de overheid tijdens de jaren zestig tot sociaal probleem verheven. De verliefden en verloofden werden met morele, emotionele en juridische argumenten om de oren geslagen. In die jaren kon wel gesproken worden van een 'nationale verlatingsangst': de angst dat Nederlandse vrouwen na hun huwelijk met niet-Nederlanders zouden emigreren. Ik meen dat deze angst voor verlies ook een rol speelde bij de reacties op het gemengde huwelijk van prinses Irene in 1964 (Hondius, 1999). Daarna werd het stil. Partnerkeuze en huwelijk werden vanaf de jaren zeventig nadrukkelijk beschouwd als een zaak van het individu, waar de overheid zich niet mee bemoeide. Daar kwam bij dat de angstige verwachtingen niet uitkwamen: de gemengde paren bleven gewoonlijk in Nederland wonen. Emigratie door huwelijk was uitzonderlijk. Nederlandse ouders met een kind dat een verhouding had met een niet-Nederlander gingen minder automatisch denken dat hun kind uit Nederland weg zou gaan. Deze ontwikkeling bevorderde de acceptatie van de niet-Nederlandse partner. Een van de motieven voor afwijzing van een gemengde relatie door ouders verdween hierdoor.

In de hier beschreven periode bleef de dagelijkse interactie tussen autochtonen en nieuwkomers nog zeer beperkt. Een huwelijk met een 'buitenlander' riep gelijktijdig dubbele gevoelens van nieuwsgierigheid, angst en irritatie op. Het contact met het verschil leidde ook tot verwarring en herbezinning over het tot die tijd vanzelfsprekende, maar nu niet meer eenduidige zelfbeeld van de Nederlanders. In de hierop volgende decennia zou deze

verwarring, die tekenend is voor ingrijpende sociale veranderingen, zich steeds verder verspreiden.

Noten

•• Dienne Hondius is historica en sociologe, verbonden als postdoc en docent aan de Faculteit Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, en aan de Anne Frank Stichting in Amsterdam.

¹. Zie de Liagre Böhl over vechtpartijen tussen honderden Nederlandse mannen en Canadese militairen in Utrecht in 1945. Aanleiding waren 'de pogingen van Nederlandse mannen om enkele vrouwen die met Canadezen optrokken, kaal te knippen.' Herman de Liagre Böhl, 1992, p. 40.

². Groenendijk noemt ook M.H. Mariën, 1971, p. 62-76, waarin deze spreekt over 34 'niet-zachtzinnige ontmoetingen tussen Molukse en Nederlandse jongelui, die geen verband hielden met enig politiek ideaal' tussen mei 1967 en februari 1970.

³. In een nota uit 1964 vat mevr. Ph. Popa-Radix, secretaris van de Werkgroep, deze geschiedenis kort samen, waarbij ze stelt dat "moeilijkheden met de Italianen in Twente" de aanleiding waren voor de instelling van deze werkgroep. 28 april 1964, Ph. Popa-Radix. Archief Ministerie van CRM, BNR 1339.

⁴. Drs. N.F.A. de Graan, Hoofd van de Onderafdeling Coördinatieorganen en Migratie van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, 'De buitenlandse werknemer en zijn aanpassing aan de Nederlandse samenleving.' MB, 1964, no. 7, p. 350-355. IISG, Archief Peregrinus Stichting, doos 45.

⁵. Interview met mevrouw Popa-Radix door Judith van Biemen, 16 maart 1995. Ik ben Judith van Biemen zeer erkentelijk voor het gebruik dat ze mij toestond van een deel van haar onderzoeksgegevens.

⁶ Toespraak ir. W.H. Schoenmaker, "*De vreemdeling die in Uwe steden woont*": Het nieuwe ontmoetingscentrum voor Italianen en Spanjaarden feestelijk geopend. In: Samen, personeelsblad Hoogovens, jrg. 33, no.9, september 1964, p. 177.

⁷ N.F.A. de Graan, "De buitenlandse werknemer en zijn aanpassing aan de Nederlandse samenleving." in MB, 1964, no. 7. Archief Peregrinus Stichting, IISG, doos 45, p. 355.

⁸ Archief ministerie CRM, Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers, stukken 1970-1979, BNR 1339.

⁹ Toelichting bij invulformulier Huwelijk en Gezin, Archief ministerie van CRM, BNR 1339, dossiers Buitenlandse werknemers, 1965.

¹⁰. Notulen van vergadering Commissie Huwelijk en Gezin over voorlichting m.b.t. Turkije: werkgroep Turkije, sectie Voorlichting. 13 juni 1967. Peregrinus Stichting Archief, doos 45.

¹¹ Concepttekst brochure Man en Vrouw in Nederland, Turkse Uitgave, Nederlandsch-Turksche Vereeniging, Den Haag, 1965. Archief ministerie CRM, BNR 1339. Ook overleg over de tekst, 24/11/65, Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers, 24/11/65, Ministerie van Justitie.

¹². Libelle no. 44, 1965, omslagartikel.

13. Een deel van het archief van deze commissie vond ik in het archief van de Peregrinus Stichting, omdat de voormalige directeur A.A.J. van der Velden lid was. Peregrinus Stichting Archief, IISG, Amsterdam, dozen 17,18,19.
14. Verzameling brieven aan A.A.J. van der Velden, Peregrinus Stichting Archief, IISG Amsterdam, doos 45.
15. Interview met mevr. Popa-Radix, door Judith van Biemen, 16 maart 1995, p.3.
16. idem, p. 11.
17. Briefwisseling tussen Nederlands meisje en Italiaanse jongen, 4 juni 1964 - 15 januari 1965, via A.A.J. van der Velden. Archief Peregrinus Stichting, doos 45.
18. Interview met mevr. Van Hessen, door Judith van Biemen, 14 februari 1995, p. 13.
19. Mijn interpretatie van het beleid van de Werkgroep Huwelijk en Gezin stemt hiermee overeen met die van Judith van Biemen, doctoraalscriptie Sociale Geschiedenis, R.U. Leiden 1995.
20. Korte samenvatting van een gesprek met de groeps werkers van de Limburgse Immigratie Stichting (Heerlen) over 'Huwelijk en Gezin', 7 november 1967. Archief Peregrinus Stichting, IISG Amsterdam, doos 18.
21. Uit een artikel en een interview in dagblad Trouw bleek dat de directeur van het bevolkingsregister van Amsterdam instemde met dit initiatief. Hij wees er in het interview op dat een dergelijk stencil ook in Utrecht werd gebruikt, waarbij vrouwen zelfs zouden moeten tekenen dat zij het gelezen hadden. Judith van Biemen, 1995, p. 46-47. 'Meisjes die moslem huwen krijgen waarschuwing. Stencil wijst meisjes op veel gevaren.' Trouw, 5 april 1966.
22. Interview met Nederlandse vrouw, sinds 1966 getrouwd met Turkse man. 19 december 1995. In de Werkgroep Huwelijk en Gezin werd over deze circulaire op 14 december 1965 gesproken. Archief Ministerie van CRM, BNR 1339.
23. Int.74, Ned.vrouw, sinds 1963 getrouwd met Spaanse man.
24. Artikel 2 uit de statuten van de stichting, opgericht op 13 maart 1957 in Beverwijk. H.F.L. Wals, 1981, p. 15.
25. Int.71, Ital.man, die in 1957 trouwde met Ned.vrouw.
26. Lijsten in manuscript en uitgetikte originelen, doos 31. Archief Peregrinus Stichting, Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
27. Archief Stichting Peregrinus, IISG, Amsterdam. Doos 2, 5, 8, 17, 18, 19, 31, 47.
28. idem, pagina 2, 3.
29. Int.71, Ital.man, die in 1957 trouwde met Ned.vrouw.
30. Int.71, Ital.man die in 1957 trouwde met Ned.vrouw.
31. Int.58, Ital.man, die zijn Ned.vrouw in 1959 ontmoette.

- ³². G.F.A. Geraets pr. Bissch. com. en G.J. Doornkate ass. M.W.,1957. Peregrinus Stichting archief, doos 31, p. 1.
- ³³. idem, p. 2.
- ³⁴. idem, p. 2, 3.
- ³⁵. Int.71, Ital.man, in 1957 getrouwd met Ned.vrouw.
- ³⁶. 'Verslag werkzaamheden 1e halfjaar 1961, Casa Italiana, Amsterdam.' G.Leussink, maatschappelijk werker t.b.v. Italiaanse werknemers in Amsterdam. Peregrinus Archief, doos 2, p. 3-4.
- ³⁷. Nota n.a.v. de tewerkstelling van Italiaanse arbeiders in Nederland. Door H.J. Fritscheck, maatschappelijk werk adviseur, Interparochieel Sociaal Charitatief Centrum voor Amsterdam, Singel 50. p. 4-5. Peregrinus Stichting Archief, doos 2.
- ³⁸.Pater dr. J. Nijenhuis o. carm., Carmel Amstelwijck, Dordrecht, 1962: "De tragiek van de buitenlandse werknemers." Archief Peregrinus Stichting, doos.2.
- ³⁹ Hierin onderzocht ik de duurzaamheid van gemengde huwelijken van Hoogovens-werknemers, gesloten tussen 1957 en 1972, vergeleken met een controlegroep van Nederlands-Nederlandse huwelijken. Van de Italiaans-Nederlandse echtparen bleek in 1996 nog 79% gehuwd te zijn, en van de Nederlands-Nederlandse paren 67%.